

Primož Mlačnik
Poročilo o melanholiji:
primer Kafka

Primož Mlačnik
Poročilo o melanholiji: primer Kafka

Knjižna zbirka SKODELICA KAVE
Urednika zbirke: Karmen ŠTERK in Mirt KOMEL

Copyright po delih in v celoti FDV, 2020
Fotokopiranje in razmnoževanje po delih in v celoti je prepovedano.

Izdajatelj: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV
Za založbo: Hermina Krajnc
Ljubljana, 2020

Recenzenta: Karmen Šterk in Peter Stanković
Jezikovni pregled: Tomaž Petek
Naslovnica: Jasmina Ploštajner
Tisk: Demat d. o. o.

Knjiga se tiska kot sprotni tisk.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.112.2(436).09Kafka F.
159.974:82.0

MLAČNIK, Primož, 1990-
Poročilo o melanholiji : primer Kafka / Primož Mlačnik. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2020. - (Knjižna zbirka Skodelica kave)

ISBN 978-961-235-941-6
COBISS.SI-ID 42160643

KAZALO

UVOD	7
Kratek zgodovinski pregled diskurzov melanholije.....	9
Pristopi in prestopki pri preučevanju melanholije.....	14
Modernistična književnost: jezik melanholije.....	23
KAFKOVA ETNIČNA MELANHOLIJA	29
UPRIZARJANJE MELANHOLIJE IN PROSTORI MODERNOSTI V KAFKOVIH ROMANIH	51
Proces: iztirjeni čas in popačeni prostor modernosti	54
Grad: prototalna praznina modernosti	69
Amerika: iluzorna heterotopija.....	81
UPRIZARJANJE NEGATIVNE MODERNOSTI IN PROSTOR MELANHOLIJE V KAFKOVI	
KRATKI PROZI	97
Postvorjeno življenje: melanholične živali, križanci in nemrtva bitja	99
<i>Poročilo akademiji</i>	104
<i>Skrb hišnega starešine</i>	108
<i>Križanec</i>	111
<i>Lovec Gracchus</i>	114
<i>Pes raziskovalec</i>	115
<i>Pevka Jožefina ali mišji rod</i>	117
<i>Brlog</i>	125
<i>Preobrazba</i>	126
SKLEP	137
VIRI	143

UVOD

Svet je iz tira. Ljudje žalujejo za gmotnimi in simbolnimi stvarmi, ki so obstajale v imaginarijih preteklosti, v imaginarijih sedanjosti pa ne obstajajo več. Izgubljeni so boljši družbeni sistemi, stabilne identitete, dobre življenjske prakse in veliki ljudje, ki so po Zemlji raznašali plemenite ideje. Skoraj vse, kar je na svetu dobrega, se pospešeno in brezkončno izgublja. Celo prihodnost življenja na Zemlji je nepovratno izgubljena. Ali gre pri tem za nostalgijo po sedanjosti, v kateri ljudje prav toliko kot po življenju v preteklosti hrepenijo po življenju, ki je v sedanjosti že preteklo? Ali bi morali raje govoriti o melanholiji prihodnosti, melanholiji kot politični strategiji, ki predstavlja sedanjost kot izgubljeno, da bi lahko osvojila prihodnjo sedanjost in v njej oživila nedosegljive fetišistične objekte iz preteklosti? Strinjati se moramo z intelektualci, ki trdijo, da je melanholija, ki se kot invertirana ljubezenska želja seli med žalovanja vrednimi objekti, sodobna struktura občutka, ki jo različni ljudje izkušajo z različnimi

stopnjami jakosti. V kulturnih besedilih danes prevladujejo meddiskurzivne teme: detemporalizacija, dislokacija, izolacija in dezorientacija, ki predstavljajo tudi ene izmed temeljnih gmotnih in duhovnih parametrov zahodnoevropske modernosti. Abstraktna izguba, ki priložnostno spreminja svojo identiteto, pa ni le predmet naših občutkov in duhovnih izkušenj. Tudi gmotni svet izgublja svojo kvintesenco oziroma za svojo kvintesenco aktivno določa samo izgubo kvintesence.

To je mogoče opaziti v naključnem in kratkem preletu kritične teorije enaindvajsetega stoletja. Neartikulirana otožnost in tesnoba strukturirata občutke izgube v svetu upanja brez optimizma, v katerem še čokolada nima več sladkorja. Množično kulturo uravnavajo iluzije, v katere nihče ne verjame. Ljudje postajajo roboti, roboti pa pridobivajo človeške lastnosti. Države izgubljajo svoje državljanke in vse več je ljudi, ki izgubljajo svoje države. Kot nosi naslov slovita Žižkova knjiga, to je *Življenje v času konca*.

Moderna melanholija Zahoda je protislovna. Med družbenimi razmerji, ki predstavljajo potencialne vire melanholije, in melanholičnimi posamezniki obstaja velik razkorak. Po eni strani so melanholični ljudje družbeno nezaželeni – njihova notranja nesreča je pogosto predmet medicinskih, verskih in popularnopsiholoških obravnav. Po drugi strani pa so z najvišjimi kulturnimi priznanji nagrajevani melanholični umetniki ter njihova literarna, filmska, glasbena in druga umetniška dela, ki izhajajo iz »odprte rane«. V tej knjigi bom obravnaval prav takšnega umetnika – nedokončane romane Franza Kafke in njegove živalske zgodbe.

Zanima me, kako lahko Kafkovo hektično odprto rano razumem v družbenem, zgodovinskem in v političnem kontekstu. Da bi mi uspelo odgovoriti na to vprašanje, bom analiziral in interpretiral Kafkove nedokončane romane in njegove živalske zgodbe. Zanima me, kako so v Kafkovi književnosti, ki že sama po sebi predstavlja zgodovinsko privilegirani kod melanholičnega izraza, reprezentirani zgodovinski diskurzi melanholije in njihove moderne diskurzivne relacije. Kafkovo književnost bom skušal razumeti v kontekstu dvojezičnega Juda, ki je pisal v večkulturni in naraščajoče protisemitski Pragi na začetku dvajsetega stoletja. Zanima me tudi, kako so v Kafkovih delih reprezentirani zgodovinski diskurzi melanholije. Pri odgovarjanju na naša vprašanja bom izhajal iz Foucaultove teorije diskurza, Freudove psihoanalize in iz različnih perspektiv Kafkovih najbolj vdanih kritičnih bralcev.

Kratek zgodovinski pregled diskurzov melanholije

Prvi, ki je raziskoval naravo melanholije, je bil grški zdravnik Hipokrat, ki je identificiral njen fiziološki vzrok v preobilju (fiktivnega) črnega žolča, od koder izvira tudi njeno ime *melas* (črna) – *khole* (žolč). Njegovi teoriji temperamentov so sledili in jo dopolnili Aristotel, Galen in arabski zdravniki, pri čemer je najizvirnejšo opredelitev v obliki vprašanja, zakaj so vsi, ki so ugledni v filozofiji, politiki, poeziji in v umetnosti, očitni melanholiki, prispeval Aristotel, ki je melanholijo dojemal kot nujen pogoj vsakega ustvarjalnega dejanja, kar je veliko pozneje

zagovarjala tudi francoska psihoanalitičarka Julia Kristeva (Földényi, 2016; Klibansky in drugi, 1979; Kristeva, 1989; 1992; Radden, 2009).

V obdobju zgodnjih krščanskih očetov je dobila melanholija novo ime – *akedija* ali melanholija dolgčasa (Bowring 2015), »opoldanski demon«, ki je spremljal samostansko življenje menihov in nun (Földényi, 2016; Klibansky in drugi, 1979; Radden, 2009) tudi v srednjem veku. V istem obdobju so srednjeveški krščanski mistiki v evropskem prostoru pa tudi pripadniki alternativne ajurvedske medicine na Kitajskem izhajali iz Hipokratove teorije temperamentov, ki jo je ovrigel napredek znanosti in medicine – črni žolč v človeškem telesu nikdar ni obstajal. V novoveških psevdoznanstvenih opredelitvah melanholije sta fiktivni telesni prostor temačnosti in zla, ki prebivata v posamezniku, v diskurzih histerije in hipohondrije sedemnajstega in osemnajstega stoletja nadomestili maternica [*hystera*] in »podprsna« [*hypokhondria*] oz. vranica [*spleen*], na začetku devetnajstega stoletja pa je ta duševno-telesni prostor začelo zastopati Freudovo Nezavedno.

Melanholija pa je bila bolezen uma in duše že pred Freudom. Ta status ji je podelilo krščanstvo. V odnosu do zaželene norme sreče in sprejemanja božjih stvaritev je bila melanholična averzija do sveta grešna in moralno izprijena. Zato so se med vzroke za nastanek samostanske akedije prištevali neposlušnost in verski ekscesi (pretirano samoponiževanje), po drugi strani pa tudi uživanje v posvetnih stvareh, medtem ko se je *akedijo* zdravilo s strogo disciplino (spovedi, molitve in osamitve) (Terezija Avilska v Radden, 2009, str. 29–36). Krščanski arhetip heretične melanholije

pa je v svoje delo Božanska komedija pozneje vključil tudi renesančni pesnik Dante Alighieri – melanholiike je uvrstil v peti krog pekla, v katerem prebivajo duše jeznih ljudi, ki »/p/od blatom tarnajo: ‚Joj, v mili zarji, ki sonce jo zlati, smo žalovali, noseč v želodcu puh sovraštva stvari, a danes črna brozga tu nas žali!‘« (Alighieri, 1972, str. 54).

Z renesančnim obujanjem antičnih idealov se je obudila tudi antična interpretacija aristotelskega melanholičnega ustvarjalnega genija, ki je soobstajala v konglomeratu skupaj z magičnimi, okultnimi in z astrološkimi interpretacijami, ki so se od zgodnje modernosti stoletja nekritično reproducirale (Radden, 2009, str. 6). Podobno kot v antiki je bila melanholija v renesansi lahko posledica počasnega revolucijskega gibanja planeta Saturna ali znak izjemnega zdravja oz. plemenitega značaja (Földenyi, 2016), predpogoj filozofije (prav tam, str. 108), gonilo utopičnega mišljenja (prav tam, str. 113) ali »/.../ vsebina in formalno umetniško načelo« (prav tam, str. 138).

V razsvetljenjskih sedemnajstem in osemnajstem stoletju se je po eni strani začelo iskati druge somatske izvore melanholije, ki se na področju uma in duševnosti ni strogo ločevala od norosti, ki se je prenesla tudi na semantično raven. V tem obdobju so prvič v zgodovini lahko postale melanholične tudi reči (Adorno, 1990, v Benčin, 2016, str. 102), o čemer govori Marxova kritika blagovnega fetišizma iz *Kapitala*. Od baroka naprej se je melanholija prenašala na gmotni, naravni in na kulturni svet objektov, kar je šlo tako daleč, da so se do danes ohranile kulturne opredelitve melanholije, ki so specifične ne le za posamezne letne čase, barve, osvetljave, glasbo, ampak tudi za prostore, pokrajine

in celotna evropska mesta v različnih zgodovinskih obdobjih (Bowring, 2015, str. 115–137), kar je bilo v srednjem veku še nepredstavljivo (Klibansky in drugi, 1979, str. 217).

Melanholijo se je z norostjo povezovalo od pozne rimske dobe in zgodnjega krščanstva, sprva kot stranski proizvod genialnosti v melanholiji, pozneje pa kot blodnjavo motnjo uma. V razsvetljenstvu, dobi razuma, je bila melanholija kot ena izmed oblik norosti tudi oblika nerazuma (Foucault, 2001b, str. 175, 196), do katerega so poleg zdravnikov in moralno pravišnih meščanov negativen odnos gojili tudi nekateri razsvetljevski filozofi in oblastniki *Ancien Régima*, ki so za melanholike ozmerjali revolucionarje (Földenyi, 2016, str. 185). Zaradi znanstvenega svetovnega nazora, poudarjanja moči človeškega razuma in stremljenja k univerzalnim spoznanjem se je fleksibilnost opredelitev melanholije v razsvetljenstvu precej zožila na razmerje med boleznijo in norostjo.

»Čas je notranji prostor – prostor je zunanji čas,« je zapisal Novalis (1997, str. 136). Evropski romantiki, kot so: Lord Byron, Friedrich Hölderlin, Johann Wolfgang von Goethe in Novalis, so introspektivno častili nerazumno stran razuma – genialnost norosti in norost genialnosti. Sočasno z razčustvovanostjo, ki so jo gojili romantiki, ter z razvojem medicine in psihiatrije se je začelo razmerje med boleznijo in norostjo melanholije obračati v prid nemoralne bolezni (Foucault, 2001b, str. 196). Na vse poznejše definicije in klasifikacije melanholije v dvajsetem stoletju je najbolj vplivala Kraepelinova behavioristična taksonomija (Radden, 2009, str. 38), ki je melanholijo uvrstila med motnje afekta oziroma maničnodepresivne bolezni (prav tam, str. 41).

Melanholija se je z razvojem klinične psihiatrije na koncu devetnajstega stoletja najprej konceptualno pretvorila v klinično depresijo, nato pa se je z razvojem novih diagnosticiranih kategorij od depresije kot bolezni dvajsetega stoletja tudi ločila (Radden, 2009; Ehrenberg, 2010). Njen zgodovinski misterij ter jasna in ključna vloga sta izginila (Földenyi, 2016, str. 247–292). Jennifer Radden (2009, str. 18) je izgubo glamuroznega značaja melanholije pripisala Freudovi teoriji melanholije, v kateri melanholija ni bila več ena izmed plemenitih značilnosti moške genialnosti, s katero so se povezovala konotacije melanholije v obdobju renesančnega *homo melancholicusa*, ampak z žensko povezano infantilno čustveno stanje (prav tam, str. 37–55; Schiesari, 1992, str. 4). Melanholija pa je izgubila svojo privlačnost tudi zato, ker je psihoanaliza z »/.../ behavioristično terminologijo« (prav tam, str. 66), zaradi katere je bila melanholija celo bolezenski izraz moralne dekadence nižjih družbenih razredov (Ehrenberg, 2010, str. 28), nadaljevala moralno obsodbo melanholije, ki so jo v srednjem veku terjale avtoritete krščanske cerkve. Podobno kot sta medikalizacija in zapiranje norosti v totalne institucije ločila norost od vsakdanjega življenja v razsvetljenstvu (Foucault, 2001a), je dvojni preplet psihiatričnih obravnav (manične) depresije in psihoanalitičnih opredelitev melanholije ločil melanholijo kot afektivni fenomen, ki je vpisan »/.../ v zahodne ideje in ideale« (Radden, 2009, str. 12), sprva od herojske intelektualne moči, ustvarjalne genialnosti, norosti, bolezni, nato pa tudi od družbenega konteksta.

Pristopi in prestopki pri preučevanju melanholije

V zgodovini Zahoda so obstajale številne ambivalentne etiologije melanholije, pri čemer se jih je večina stoletja nekritično proizvajala, zaradi česar je bilo melanholijo vedno težje znanstveno preučevati. Po eni strani je od renesanse naprej postajala vedno bolj splošna in razširjena tegoba, po drugi strani pa tudi strožje obravnavana kot nenormalna oblika norosti ali bolezni. Čeprav so bile razlage in tretmaji melanholije družbenozgodovinsko zelo raznoliki, pa med njimi obstajajo skupne poteze. V oddaljenem pogledu Foucaultove epistemologije je opaziti, da so tipologije melanholije kot sisteme izjav o melanholiji vedno določale vezi med prevladujočimi sistemi vednosti in oblasti (od krščanske teologije do psihiatrične medicine), ki so subjektivirali melanholične subjekte (Foucault, 2001a).

Zato melanholijo dojemam kot diskurzivni objekt, ki se vzpostavlja med različnimi nizi izjav, dogodkov, institucij, družbenih praks in širših družbenoekonomskih procesov, ki pogojujejo njegov nastanek, artikulacijo in preobrazbo (prav tam, str. 128). V nadaljevanju bom melanholijo razumel kot diskurz oziroma sistem izjav, ki se vzpostavlja v razmerju do zunanjih, gmotnih in do duhovnih diskurzivnih pogojev – zgodovinskih dogodkov, vedenjskih oblik in normativnih sistemov (prav tam, str. 50–51).

Na primeru Kafkove modernistične književnosti bom analiziral skupne diskurzivne pogoje in skupne diskurzivne teme različnih zgodovinskih diskurzov melanholije. Pri tem izhajam iz dveh izhodišč. Prvo se nanaša na Freudovo

odkritje nezavednega oziroma na razliko med latentnimi in manifestnimi vsebinami duševnosti, ki je v jedru njegove teorije nezavednega na splošno in še posebej melanholije. Freud v eseju *Žalovanje in melanholija* obravnava žalovanje in melanholijo kot dva različna odziva na izgubo, ki si delita nekatere podobnosti in razlike (Freud, 1987, str. 197–217). Oba fenomena predstavljata odziv na »izgubo ljubljene osebe ali kake abstrakcije, denimo domovine, svobode, kakega ideala itn., ki je stopila na njeno mesto« (prav tam, str. 203). Obe psihološki stanji si delita značilnosti duševne bolečine, izgube zanimanja za zunanji svet, izgube zmožnosti za ljubezen in inhibicijo vseh aktivnosti, vendar pa je melanholični odziv bolj enigmatičen: objekt je izgubljen samo kot ljubljeni objekt ali sploh ni jasno, kaj je izgubljeno (prav tam, str. 204). Če izguba v žalovanju »v ničemer ni nezavedna« (prav tam, str. 205), je izguba v melanholiji »odtegnjena zavesti« (prav tam). Žalujoči subjekt živi v resničnosti, katere osiromašenost mu narekuje, da se mora znebiti navezanosti na izgubljeni objekt. Žalujoči se mora prenehati identificirati z izgubljenim objektom, postati od njega neodvisen in vzpostaviti navezanost z drugimi objekti, kar Freud imenuje delo žalovanja (prav tam). Melanholični subjekt pa se upira resničnosti kljub njeni osiromašenosti, s tem pa tudi umiku navezanosti. Izgubljeni objekt ohrani tako, da identifikacijo z njim ponotranji. Posledica tega ponotranjenja je razcep Jaza, ki se manifestira v simptomih samoponiževanja in blodnega pričakovanja kazni (prav tam, str. 204). Zgodi se ključna operacija v logiki melanholije, ki vodi v osiromašenje oziroma izgubo Jaza (prav tam, str. 205). Delo žalovanja ne